

אל הבית

בדרכים בעקבות ספרים

רוחמה אלבג

Homeward Bound: Books as Signposts

Ruhama Albag

כתיבה:

רוחמה אלבג, המרכז האקדמי לוינסקי-וינגייט
דוד אסף (פרקים 2 ו-5), אוניברסיטת תל-אביב

הוצאת הספרים של מכון מופ"ת:

עורך ראשי: דודו רוטמן

עורכות אקדמיות: תמר מרין, יהודית שטיימן

עורכת תוכן ולשון: אדוה חן

עורכת גרפית ומעצבת העטיפה: אורית לידרמן

צילום תמונת עטיפה: אמי קנקה ולדרסקי

חברי הוועדה האקדמית של הוצאת הספרים:

פרימה אלבז-לוביש, אילנה אלקד-להמן, חנוך בן-פזי, יעל דר, יורם הרפז,
נצה מובשוביץ-הדר, אייל נווה, יעל פישר, שי פרוגל

עשינו כמיטב יכולתנו לאתר את בעלי הזכויות של כל חומר ששולב בספר
ממקורות חיצוניים. אנו מתנצלים על כל השמטה או טעות. אם יובאו אלה
לידיעתנו, נפעל לתקן במהירות הבאות.

מסת"ב: 3-210-530-965-978

הספר יצא לאור בסיוע רשות המחקר של המרכז האקדמי לוינסקי-וינגייט
ובית שלום עליכם, תל-אביב

© כל הזכויות שמורות למכון מופ"ת, תשפ"ב/2022

© כל הזכויות לטקסטים שמורות ליוצרים ולאקו"ם

© כל הזכויות לתמונות שמורות לאומנים

טל': 03-6901428 <http://www.mofet.macam.ac.il>

דפוס: דפוס הניצחון

עֲלֵי צִירָה חוֹרֶקֶת דָּלָת
וְרֹאשׁ סִקָּרָן יִשְׁתַּרְבֵּב, יִבִּיט --
הִנֵּךְ לְפָנַי, נוֹה חֲלָפָאִים,
אָכֵן, זֹאת אַתָּה, עִירָה יְהוּדִית!

...

סְבִיבֶךָ שְׂדֵמוֹת, כְּפָרִים וְיַעַר,
וְאֵת מַחוּץ לָהֶם – לְבָדֵד.

סְבִיבֶךָ יֶאֱבִיב שְׁנָה שְׁנָה
וְקִיְצִים יִמְלֹאוּ הָאֶסְמִים –
וְאֵת דָּלָה וְשִׁכּוּלֵת תּוֹחֶלֶת,
עִירוֹם וְעִרְיָה בְּסֶרֶק יָמִים.

(יצחק למדון, "בין הזמנים")

תודות

תודה לחבריי לדרך שליוו בדבקות את המסעות וכמובן לצילומיהם - רבקה וג'ורא אדרת, אבישי אמיתי, טליה מורצקי, נעמי שחר ואביטל פלק; תודה לחברי פרופ' דוד אסף, שותפי למסעות לאוקאינה ולבלארוס, שכתב שני פרקים בתוך ספר זה; ותודה לשני שותפים נוספים: הרב ד"ר בני לאו (פולין, מזרח אוקראינה וליטא) והאדריכל והצלם מיכאל בר אל (מולדובה ורומניה).

תודה לקוראים שליוו בתבונה וסייעו בעצותיהם: פרופ' גדעון טיקוצקי, פרופ' אברהם נוברשטרן וד"ר מתן חרמוני; ולקוראים הוותיקים שליוו גם את ספרי הראשון - פרופ' אבנר הולצמן, הסופר חיים באר, ד"ר יואל רפל וחוקר הזמר העברי, חתן פרס ישראל - אליהו הכהן.

תודה אישית ומיוחדת לאביעד תאני, שסייע לי רבות באיתור המקורות, קרא את הספר בקפידה רבה והיה לי לעזר רב.

תודה לעורך מוסף 'תרבות וספרות', בני ציפר, שהוקיר את רשימותי המוקדמות והעניק אכסניה לרבים מפרקי הספר הקודם **אל המקום** וגם הנוכחי. ספר זה יצא לאור בזכות תרומתם הנדיבה ורבת הערך של רשות המחקר של המרכז האקדמי לוינסקי-וינגייט, בית שלום עליכם תל-אביב, ישראל ונילי קז, ד"ר נילי שלו ואדי שלו.

המסעות התאפשרו גם בזכות פתיחותם ויוזמתם של גופים שהתמחו במזרח אירופה וסביבותיה ועודדו את קיומם: בית עגנון בירושלים בהנהלת ד"ר אורית מיטל, קשרי תרבות תבל כפר-סבא, יהודה חן - חברת שי בריאלין, חברת The Lion בהנהלת גב' אנג'לה מינדל.

תודה למדריכים המקומיים לולה גילבו (קייב), אלכסנדר טרוסטיאן (לבוב), דני גורביץ' (וילנה).

תודה להוצאת הספרים של מכון מופ"ת: לעורך הראשי וראש ההוצאה ד"ר דודו רוטמן; לעורכות האקדמיות ד"ר תמר מרין וד"ר יהודית שטיימן, שקראו בתשומת לב רבה והועילו בהערותיהן; לעורכת הטקסט והלשון אדוה חן, שהאירה והעירה בתבונה; לעורכת הגרפית אורית לידרמן, ששקדה ועמלה על שיבוץ התמונות הרבות שבספר; ולרכזת ההוצאה האדיבה חני שושתי - יבואו כולם על הברכה.

תוכן העניינים

9	פתח דבר
פרק 1 "וְהִדְשָׂא רֶךְ וְרֹטֵב, כְּאֲשֶׁר יְהִי בְתַחֲלַת הָאָבִיב"	
17	אל קִישִׁינָב בעקבות "בְּעִיר הַהֶרְגָּה" לביאליק
פרק 2 "הדר יערים והוד החיים"	
49	אל קאפולִי בעקבות מנדלי מוכר ספרים דוד אסף
פרק 3 "המגדל הוא משאת־נפשי משחר טל ילדותי"	
73	"ל פרץ ועירו זְמוּשֶׁץ"
פרק 4 "שירה במרחב שדות"	
טְלֻנְשֶׁטִי, עיירת הולדתם של הסופר שמחה בן־ציון ובנו הצייר והסופר	
99	נחום גוטמן
פרק 5 "מי יודע עיר לִישֶׁטִינָא"	
127	אל לִישֶׁטִין בעקבות חיים נחמן ביאליק דוד אסף
פרק 6 "בְּחוֹרֶף" בסוף הקיץ	
153	אל נוֹבִי־מְלִינִי, עיירתו של יוסף חיים ברנר
פרק 7 "לא אֶהוּבָה! אֵיכָה עֵלִית לְפִתֵּעַ"	
181	אל העיר קוֹבְנָה שבליטא, במחוזות ההשראה של לאה גולדברג
פרק 8 "וְאָנִי בִימֵי חַיֵּי בְּאוֹקְרִינָה הַחֲמוּדָה"	
219	יעקב שטיינברג ובְּלִאֵיהֶ צְרָקוֹב
פרק 9 "צער של סתיו מתקרב"	
245	ביקור בלופֶּאטִין בעקבות אשר ברש
פרק 10 "שֵׂא בְרָכָה נוֹגָה, בֵּית מְכוֹרָה עֲצוּב"	
271	יצחק למדן ועיירת הולדתו מְלִינֹב

פרק 11 | "צַר עֲלֶיךָ, עֵרָה גּוֹסְסֶת!"
חיים לנסקי ועיירתו דְרָצ'ין 299

פרק 12 | "אֲנִי הֵזַר כְּאִלּוֹ חֲזַרְתִּי הַבַּיְתָה"
רְדָאוֹץ, העיר והשיר ביצירת דן פֶּגִיס 333

אחרית דבר 365

תקציר באנגלית 369

פתח דבר

ספר זה הוא המשכו של אל המקום - בדרכים בעקבות ספרים (2015), שהיה בבחינת סנונית ראשונה, שבשעתו חשבתי שהיא גם אחרונה. הספר הקודם נבט מרעיון שנרקם בעקבות טיול נטול ציפיות שערכתי לפני שני עשורים והתמקד בפולין ובגליציה המזרחית. הרשמים שנטבעו בי בנסיעה זו היו הפתעה מוחלטת, שלא יכולתי אז לשער את השפעותיה לטווח הארוך.

כל מקום - כפר, סמטה, עיירה, עיר, יער או נהר - נקשר מייד ביצירות ספרות מוכרות. טיול זה חולל בהמשכו שורה ארוכה של מסעות מלאי עניין ואינספור גילויים וחוויות, שבמרוצת הזמן הורחבו לכל מזרח אירופה - ליטא, בלארוס, חצי האי קרים, רומניה, פולין, מולדובה, וכמובן ובעיקר אוקראינה, שגליציה המזרחית היא כיום חלק ממנה.

המפגש עם "המקומות של הספרות" היה לא פחות ממטלטל. המילים קמו לתחייה במרחב העצום שהתרוקן מדמויותיו, מכותביו ומרוב קוראיו. מבחינה זו הספרות הפכה למייצגת של עולם שאיננו עוד, אך לא לגמרי נעלם; עולם שעודנו רוחש בין הדפים. נקודת המוצא שלי הייתה כי לכל יוצר יש כתובת וכי השילוב בין היצירה לבין הביוגרפיה של יוצרה, בדגש על בית הילדות, מעניקים ממד רגשי עמוק למראה הקונקרטי של מקום גידולם של אותם יוצרים, כפי שנצרב בתודעתם, וממילא גם לייצוג הפואטי שבחרו להעניק לו.

פרקי הספר כאן כורכים יחד את אבות הספרות העברית והיידיש, מנדלי מוכר ספרים ו"ל פרץ, עם ח"נ ביאליק וש' בן-ציון; ובעקבותיהם י"ח ברנר ובני טיפוחיהם, הישירים והעקיפים, כמו יעקב שטיינברג, אשר ברש, חיים לנסקי, יצחק למדן, דן פגיס ולאה גולדברג, היוצרת הנשית היחידה כאן, עם סיפור חיים יוצא דופן וקשרים מורכבים במיוחד עם עיר מולדתה קובנה. העיון בפרקי חייהם וביחסם הרב-משמעי למחוזות הולדתם האיטו בי לצאת אל "הבית" שלהם, להכיר אותם ואותם מקרוב, לנסות ולהתוודע ל"מה שהם ראו מן החלון"¹ ולהיחשף, כמו

1 כעצתו של ס' יזהר, שכתבתי עליה בספר הראשון, ובה הפציר בי לצאת לבוצ'אץ' כדי להכיר באמת את עגנון ולבחון "מה הוא ראה מהחלון". זאת לדבריו הדרך הטובה והנכונה ביותר להכיר יוצר. מאז למדתי לדעת כי עצה נבונה זו קיבל יזהר מגתה, שכתב "רצונך להכיר את המשורר - לך אל המקום שבו נולד".

בספרי הקודם, גם למרחב הפנימי שלהם, למניע שהובילם לכתוב על ה"שם" הרחוק ושלרוב מואר בכתביהם באור יקרות.

פרקי הספר משתרעים על פני חטיבות גאוגרפיות ותרבותיות רחבות ורחוקות, מבסרביה בדרומו של תחום המושב ההיסטורי ועד ליטא בקצהו הצפוני. למרות ההבדלים והשוני, נראה כי למרבית הכותבים הייתה ביוגרפיה משותפת, שעיקרה יציאה מבית ההורים שבעיירה, עקירה לעיר הגדולה, שם השתלבו מרביתם במרכז ספרותי משפיע והתמסרו למהלך בנייתה של ספרות יהודית חדשה, למהלכים שטבעו חותם בל יימחה על התרבות העברית והישראלית והעשירו את ארון הספרים היהודי החדש.

מחוזות ההולדת של היוצרים שספר זה מתמקד בהם, משמרים גם תרבות יהודית עשירה שרחשה בהם. במהלך סיורי זכיתי לראות בעיניי את מה שהם ראו בעיניהם, את השרידים האילמים שנותרו מעולמם - בתי כנסת, מקוואות, בתי מדרש ובתי מגורים. כל אלה בצד נופים, שדרות, כיכרות, רחובות וסמטאות, ארמונות ובתי אצילים, תחנות רכבת ומבני ציבור, שהיו תפאורה מתבקשת לסיפורה של הקהילה, לעיתים בעין אוהבת ודואגת, לעיתים באירוניה ובסרקזם. רשמים אלה שנספגו בי העניקו תוכן וערך מוסף ליצירות שנקראו בשעתן כמנותקות מקרקע צמיחתן. די אם אזכיר את ביקורי המרגשים בכפר הולדתו של שאול טשרניחובסקי, בעירו ה"מוכרת" לכאורה של עגנון או בעיירתו הנידחת של ברדיצ'בסקי, שתארת אותם בספר הראשון. ביקורים אלו שינו את מבטי על הביוגרפיה שלהם ועל יצירתם באופן מרחיב ופורץ גבולות.

חיים שלמים שרחשו במקומות "הספרותיים" הללו מקבלים צבע, קולות, ריחות ומראות. נוכחות חיה זו מגשרת על פני התהום הפעורה בין מה שהיה למה שנותר וממחישה את העובדה שספרות משקפת לא פעם גם מציאות ולא בהכרח רק בדיון. לצד הרכיב המוחשי יש להוסיף רכיב נוסף, הספקנות, שבה ניחנו ילידי הארץ (כמוני), שמעולם לא נותקו מאדמת הולדתם. בני דורי כבר חסרים את היכולת הנפשית להבין לאשורה את הערגה לבית. דן פגיס למשל, שנעקר בגסות מבית הולדתו, חש זר בכל מקום למשך כל חייו. אפילו מראותיה של ניו יורק הזכירו לו תמונות ילדות נשכחות. "אני הזר כאילו חזרתי הביתה", כתב פגיס וסייע לי בעקיפין להבין את עולמו כאשר באתי בשערי עירו שברומניה.

בספר זה הורחבה היריעה ונבחרו גם מקומות שאינם רק ערש הולדתם של היוצרים, אלא גם מקומות שהיו משמעותיים בסך כל יצירתם, ויש להם מקום של כבוד במדף הספרים שלנו. כזה הוא למשל הניסיון להתחקות אחר ביאליק הנער בביקורו בעיירה לישטין או אחרי ביאליק המבוגר בביקורו בקישינב מייד לאחר

הפוגרום הנודע, שבו בחרתי לפתוח ספר זה, כהד לביקור שהשפיע באופן עמוק על חיי העם היהודי שתפוצותיו ובארץ.

בפרק המבוא באל המקום ציינתי כי בספר חלוצי זה ביקשתי לפתוח דלת לבתים שהתרוקנו ולמלא משאלה, לא תמיד גלויה ומפורשת, שהביעו היוצרים שהתגעגעו לעיריותיהם, לשוב ולבקר בהן. ברוח זו חתמתי את פרק המבוא בצייטוט שתי שורות מתוך "פרקי מסע" מאת המשורר יצחק למדן, יליד העיירה מלינוב שבאוקראינה: "שֵׂא בְרָכָה נוֹגָה, בֵּית מְכוֹרָה עֲצוּב / פֶּתַח דְּלֶתְךָ לְבֵּא שְׂרִידֵי עֵבְרוּ לְפָקוּד!"² לשמחתי, המשכתי מאז לפקוד את שרידי עברנו הספרותי ויצאתי שוב ושוב למסעות כתיבה, שפירותיהם מוגשים בספר זה. זיכרונותיהם של אלה שעזבו את ביתם, מרצון או מכורח, אך מצאו את הדרך לשוב – להתעמת, להתגעגע, לזכור, להביט וכמובן לכתוב. הבית מעולם לא נשכח, וגם אם חרב ונתלש ממקומו, שרידיו עדיין נוכחים ודלתותיו נפתחו בפניי ואפשרו לי להמשיך במשימתי.

התובנה שהלכה והתגבשה במהלך הביקורים היא שיש בכוחם של הבתים לספר סיפור, להשלים תמונה ולהיות מעין מחווה ליוצרים שעסקתי בהם; שיש בביקור בהם מעין ניסיון לשרטט מפה גאוגרפית, שהיא גם מפה אינטימית שהתודעה הכותבת התוותה את גבולותיה וסימנה את אתריה החשובים. במובן זה, תהפוך ה"מפה" הייחודית הזו, גם לייצוג חשוב לקהילה שלמה שנמחקה. הקלות היחסית שבה ניתן בימינו להגיע למחוזות שעד לא מכבר היו רחוקים ודמיוניים, השתלבה עם מחקרים חדשים שפורסמו, עם כתבים גנוזים של יוצרים שונים שנחשפו ועם נגישות למידע שמעולם לא הייתה כמוה. עיירות נידחות זכו לייצוגים בקולנוע עלילתי ובסרטי חובבים שנערכו בעקבות מסעות פרטיים, כפי הנראה כחלק ממגמה של עיסוק הולך וגובר של חלקים בחברה הישראלית בשורשים המשפחתיים – כל אלה הקלו עליי להפוך את משימתי לאפשרית. לא אוכל שלא להתוודות בפתח דבריי על החוויה החד־פעמית והאינטימית שלי כמי שהתוודעה לספרות זו בנעוריה, ומאז היא הילכה עליי קסם. אז לא יכולתי להעלות בדמיוני כי יום יבוא ואבקר בזמושץ', עירו של י"ל פרץ, שאחדים מכתביו קיבלתי כשי לבתי־מצווה והיו בבחינתי גילוי מרעיש. במהלך הספר לא יכולתי להימנע מלבטים ומקשיים, כמו הפרק על קובנה ביצירת לאה גולדברג, שהעסיק אותי רבות. לא בכדי הכתיבה על אודותיו הושתה זמן רב עד שגמלה

2 על כך ראו בפרק המוקדש ליצחק למדן (פרק 10); וכן בספרי אל המקום – בדרכים בעקבות ספרים, עמ' 19.

בליבי ההחלטה להתמודד עם העיר גדושת העבר. מה שהכריע את הכף, בין השאר, היו קריאתי בספרה פגישה עם משורר, והתרגשותי למקרא משפט ששמעה גולדברג מהמשורר אברהם בן-יצחק, שהספר מוקדש לזכרו. בספרה זה היא מביאה בשם הסופר יליד דבלין, ג'יימס ג'ויס, שללא ספק נגע בחוויה הפנימית שלה, דברים שאמר לסופר מתחיל: "כדי לכתוב רומן בימינו חייב אדם לדעת היטב מאוד ובעיקר את כל הנעשה בעיר מולדתו הקטנה".³

תחושות אלה – של התרגשות ושל הרפתקה – חלקו עימי חברים טובים רבים, שליוו אותי במסעותיי ומהם למדתי מלוא חופניים. פרופסור דוד אסף, מהחוג להיסטוריה של עם ישראל באוניברסיטת תל-אביב, הוא אחד מהם. ידיעותיו, סקרנותו הבלתי נלאית ואהבתו המדבקת לעברם של יהודי מזרח אירופה ותרבותם, סחפו גם אותי הלאה ובמרץ. יחד פילסנו דרכים למקומות שכמדומני רגלו של אף ישראלי לא דרכה בהם קודם. יחד ביקרנו בקאפולי שבבלרוס, עירת הולדתו של שלום יעקב אברמוביץ, הוא מנדלי מוכר ספרים, ה"סבא" של הספרות היידיית המודרנית ואבי "הנוסח" שעיצב את פניה של הספרות העברית המודרנית; יחד ביקרנו גם בכפר הקסום והנידח לישטין שבאוקראינה, שעליו כתב ביאליק את שירו ההיתולי "מי יודע עיר לישטינא?" לבקשתי חיבר דוד אסף שני פרקים אלה במיוחד עבור ספרי, ואני מודה לו על תרומתו ועל שותפות וידידות רבת שנים.

במהלך כתיבתו של ספר זה יצא לאור ספרו של הסופר, העורך והמתרגם בני מר על רחוב סמוצ'ה בוורשה.⁴ קראתי את הספר בשקיקה. בפרק המבוא הסביר מר את הסיבות שהביאו אותו להתמקד ב"סתם" רחוב, לאו דווקא מרכזי, והנה מצאתי עוד שותף לאותו להט שבוער בי להיות שם! ובפרפרזה על דבריו, "אני רוצה להמשיך לראות לנגד עיני אנשים אלמונים חסרי ייחוס".⁵ גם אני, מפניתי הצנועה, רוצה להמשיך ולראות היכן התהלכו יוצריה וגיבוריה של הספרות העברית, באיזה שביל פסעו ואיזה יער עבות הטיל עליהם את אימתו, איזה נחל ראו ומאיזה מעיין שתו. ביקשתי, ועדיין אני מבקשת, לראות אותם במקומם.

3 בספר זה היא מעלה את צרור זיכרונותיה ושיחותיה עם המשורר אברהם בן יצחק, שהיטיב לקלוע כאן לתחושתה. ראו לאה גולדברג, פגישה עם משורר, ספרית פועלים, תל-אביב, 2009, עמ' 33.

4 בני מר, סמוצ'ה – ביוגרפיה של רחוב יהודי בוורשה, בית שלום עליכם, מאגנס, ירושלים ותל-אביב, 2018.

5 עמ' 7.

במסעות הללו גם ביקשתי ליצור קשרים בין היצירות הספרותיות, נכסי תרבות מהמעלה הראשונה, לבין סטודנטים, תלמידים וחוקרי ספרות, שהם קהל היעד העיקרי שלי. השילוב בין הביקור לסיפור סייע לי לקרב את השיח על אודות מקומות שהם בהכרח זרים למרבית "הקוראים החדשים" ובאמצעותם ליצור קרבה מיידית לטקסטים. הישג זה נבע גם משילוב התצלומים העכשוויים הזורים אור על בתי כנסת מרוקנים או הרוסים, בתים נטושים, רחובות מרופטים ובתי קברות, שחלקם מוזנחים. בד בבד נחשפים גם נופים עוצרי נשימה, גנים מלבליים וחורשות ירוקות, תושבים רבים מסבירי פנים, המתנהלים בין כיכרות נאות, בתי כנסת שהפכו למוזאונים, מוסדות ציבור או בתי חרושת, בתים מטופחים וגינות ירק - כולם מספרים סיפור חדש ולעיתים מאזכרים, באנדרטאות או בשלטים, את מה שאירע כאן.

שנים עשר פרקי הספר המקובצים כאן הם המשכו של מסע ארוך, שעליו אפשר לומר "תם ולא נשלם". יש באמתחתי רשימות נוספות המחכות לשעתן, ודי אם אחתום בתיאור בית ילדותו של המשורר והמבקר יעקב פייכמן בעיירה בלץ שבבסרביה, כפי שהוא עצמו ניסח בשירו המרגש "בית מול הריאוט": "אַרְךְ שוּמְרֵת יַפְיָה... וְיֵשׁ שְׁעָה גְדוֹלָה פִּי יִזְכֶּה לְרְאוֹתָהּ הַיְלָד / וְכָל יַמִּיו לֹא יִשְׁכַּחְנָה..." יהיו אפוא שורותיו אלה בבחינת חתימה של ספר זה, ובה בעת פתיחה למסעות כתיבה נוספים.

בלץ על גדות הריאוט | צילום: מיכאל בר אל

תחום המושב היהודי: 1835-1917 | באדיבות פרופ' דוד אסף ©

תוספת מאוחרת

תם ולא נשלם. עתה אין זה עוד משפט שחוק.

במהלך שלב העריכה הסופי לספר, לקראת ההגהה, פרצה מלחמה קשה ועקובה מדם באוקראינה, שאילצה אזרחים רבים לנטוש את ארצם, או למרבה הצער, למצוא את מותם בה. המראות והקולות חוזרים על המוכר והידוע - שיירות של פליטים הנמלטות מבתיהם תחת איום של הרג והרס; מראות מוכרים מתוך פרקי הספר. כך למשל, המנוסה של יהודים מהעיירה נובי מליני ומותם של בני משפחתו של הסופר יוסף חיים ברנר. אחד מפרקי הספר מוקדש לביקורי בעיירה זו, אשר נכבשה בימים אלה על ידי הצבא הרוסי. כך גם דיוקן הפליט המחפש מחסה, המתואר בפואמה מסדה מאת יצחק למדן. התיאורים המופיעים בפואמה, שנכתבה לפני כמאה שנה, הולמים את המראות הנוכחיים "פְתָחִי, מִסְדָּה, שְׁעָרַיךָ וְאַבְאֵה הַפְּלִיטִי! / לְרַגְלֶיךָ הִנֵּה אָשִׁים נַפְשִׁי הַמִּתְפַּוְּרֶרֶת".

תבנית נוף ההולדת של אחדים מהסופרים והמשוררים המובאים כאן - יוסף חיים ברנר, יצחק למדן, יעקב שטיינברג, אשר ברש - ועיירת נעוריו של חיים נחמן ביאליק נמצאים בעצם ימי חתימת ספר זה בלב ליבו של אזור הנתון כעת לחורבן ולהרג שיטתיים, ואחריתו מי ישורנה.

בקיץ הקרוב הייתי אמורה לצאת לצילומי סרט בשיתוף פעולה עם הבמאי בוריס מפציר, שביקש להתחקות אחר מחוזותיה של הספרות העברית. במקביל תכננתי להמשיך לפקוד מקומות נוספים, בתקווה להמשיך את המסע הגדול שנטלתי על עצמי; מסע ששורשיו נגלים בספרי אל המקום, ובו אחד עשר פרקים המוקדשים לאזורים שבשטחי אוקראינה כיום, ואליהן נוספו חמישה פרקים בספר זה, שהוא במובנים רבים המשך ישיר של קודמו.

הצער והכאב אינם רק על ההחמצה או הדחייה הפרטיות שלי, אלא על הרוע האנושי ועל ההתפכחות מהאשליה שהעולם יהיה מוגן וטוב יותר, בעיקר באותם מקומות שידעו שפיכות דמים רק לפני עשרות שנים. כולי תקווה שלא ירחק היום ואוקראינה תשוב להיות ארץ מזמינה ורבת יופי, כפי שזכיתי אני להכירה מקרוב.